
Розділ II
ІСТОРІЯ

Марина Скржинська

ПАРФЕНОН У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

Храм оставленный — все храм,
Кумир поверженный — все Бог

А. Н. Анухтин

Ця стаття присвячена храмові, від якого не пощастило знайти жодних матеріальних решток. Пам'ять про нього пережила два тисячоліття в уривчастих свідченнях писемних і епіграфічних джерел, що коротко згадували про головну богиню античного Херсонеса Артеміду з її постійним епітетом Партенос (Діва) та про її храм Парфенон. Ці згадки неодноразово використовувались дослідниками в контексті вивчення релігії еллінів Північного Причорномор'я, та ще ніколи їх не збирали разом і не аналізували як єдиний комплекс уцілілих відомостей про головне святилище херсонеситів.

При слові Парфенон тепер звичайно виникає єдина асоціація: це знаменитий мармуровий храм, побудований на Акрополі дві з половиною тисячі років тому, що досі викликає загальне захоплення, незважаючи на великі втрати. Однак у древності поняття *παρθενών* мало набагато ширший спектр значень.

У щоденній мові еллінів слово партенос (*παρθένος*) означало поняття дівчина, а дівоча кімната в грецькому домі називалась парфеноном або частіше у множині, що можна передати українською мовою як дівочі покої. Наприклад, у таких покоях перебували у себе вдома Антігона й Іфігенія в трагедіях Еврипіда «Фінікіянки» (вірш 89) та «Іфігенія в Тавриді» (вірш 826)*. За сучасними правилами грецька *θ* передається російською і українською мовами як «т», тому слово *παρθένος* та всі похідні від нього транскрибуються таким чином, за виключенням здавна прийнятого написання слова Парфенон, що відповідає транскрипції XIX ст.

* Про дівочі кімнати тепер рідко згадують, тому що в творах античних авторів звичайно виступають андрон і гінекей, тобто чоловіча й жіноча половини дому, а про такі приміщення, як ксенон (кімната для гостей) або парфенон (дівоча), йдеться зовсім нечасто.

Згаданий грецький храм було присвячено Афіні Поліаді (Πολιάς — хранителька міста), і його називали просто Храм або Великий храм, а парфеноном, тобто покоєм Афіни Діви, іменувалось порівняно невелике закрите приміщення, де під заступництвом Афіни Партенос зберігалась державна казна. Це приміщення було розташоване позаду величезної головної зали з уславленою статуєю богині, виконаною Фідієм¹. Свій епітет Діва (Партенос) Афіна одержала завдяки тому, що греки вважали її незайманою, не підвладною чарам Афродіти.

У IV ст. до н. е. найменування частини храму почало переходити на всю споруду*. Найдавніше свідоцтво про це збереглось у промові Демосфена «Проти Андротіона» (XXII, 76), написаній у 355 р. до н. е.² У ній оратор назвав Парфенон першим серед кількох чудових афінських споруд, таких, як Пропілеї, стої та верфі. Однак сучасник Демосфена Філохор, описуючи знамениту статую Фідія, як і раніше, користувався назвою Великий храм (FHG. I. P. 400. Fr. 97). Тому найменування всього будинку Парфеноном, під яким воно увійшло до світової історії культури, архітектури й мистецтва, остаточно закріпилось за ним, ймовірно, з III ст. до н. е.

Необхідно відзначити, що серед усіх цнотливих богинь епітетом *παρθένος* найчастіше наділяли Артеміду³. У цій іпостасі її шанували у різних грецьких державах: у Спарті, Галікарнасі, на островах Фере і Леросі, а в Північному Причорномор'ї — в Херсонесі⁴. Афіна ж, котра також була цнотливою богинею, зовсім нечасто визначалась епіклезією Партенос. Афіняни не шанували Афіну саме в цій іпостасі, а цей епітет взагалі рідко прикладали до своєї богині, переважно у віршованих текстах; в афінських документах постійно зустрічається епіклезіа богині Поліада й ніколи — Партенос⁵. Тому немає підстав погодитися з припущенням Г. С. Русяєвої, ніби в Херсонесі утвердження культу Афіни Партенос було «ідеологічним випадом» гераклеотів і делосців, що заснували місто і були вороже налаштовані щодо Афін, які «пропагували

* Див., наприклад, назву Ерехтейон, прийняту для іншого Афінського храму Афіни з прибудовою, присвяченою Ерехтею.

культ своєї покровительки і володарки в іпостасі мудрої й мужньої Партенос».

Ця гіпотеза побудована на помилковому уявленні дослідниці про те, що «в Афінах особливо шанувалась Афіна Партенос, котрій на Акрополі було зведено величний храм Партенон», і афінська Партенос «сприяла перемозі греків над персами», тому делосці «не могли примиритися з тим, щоб одвічне Артемідине культове ім'я належало лише Афіні»⁶. Насправді ж афіняни ніколи особливо не виділяли іпостась Партенос у своєї верховної богині, тому делоським колоністам, що отаборились у Херсонесі, не могли й спасти на думку які б там не було ворожі афінянам міркування у зв'язку з її поширеною серед усіх греків епikleзою Партенос.

Елліни звичайно називали свої храми або за ім'ям бога, або героя, або за їхніми епikleзами — епітетами, що відбивали одну з характеристик божества. Наприклад, із написів і повідомлень древніх письменників відомі Герайони, храми Гери, в Арголіді, Платеях і на острові Самосі (Paus. II, 17, 1–3; Her. I, 70; Thuc. III, 68) або Тесейон, храм героя в Афінах (Aristoph. Equ. 1312; Paus. XVII, 2). Дельфініони, храми Аполлона, названі за його епikleзою Дельфіній, знаходились в Мілеті й Афінах (And. I. 78; Plut. Thes. XII, 18; Paus. I, 19, 1). Схожим чином колоністи стали іменувати свої храми й у Північному Причорномор'ї.

Два храми Аполлона в Ольвії називались за його епikleзами. Один іменувався Дельфініоном, подібно до аналогічного храму в Мілеті, метрополії цієї колонії, інший — Істрооном⁷ за епikleзою Аполлона Істрос (Лікар), котрого шанували тут як покровителя колонізації нових земель у Північно-Західному Причорномор'ї. Головний херсонеський храм Артеміді в іпостасі Партенос відповідно називався Парфеноном, причому таке найменування храму Артеміді не було унікальним. Адже таку саму назву мав храм Артеміді Левкофрієни в Магnezії на Меандрі, про що відомо з напису II ст. до н. е. (Syll. 695). А документальне свідчення про таке найменування храму збереглось лише в Житіях, що описували подвиги перших єпископів, котрі приїздили до Херсонеса в III–IV ст., щоб повернути його жителів у християнство.

Артеміда стала верховним божеством Херсонеса Таврійського, заснованого Гераклесю Понтійською при участі жителів острова Делоса⁸, де, згідно віруванням еллінів, народилась богиня (Strab. X, 5, 2; Apollod. Bibl. I, 4; Hygin. 53, 140). Існувала навіть легенда, що вона сама заснувала це місто (Mela. II, 3). Греки шанували Артемиду як богиню мисливства і покровительку всього живо-го. Вважалось, що лише у тих, кому вона благоволить, визрівають добрі врожаї, ростуть стада, а породіллі благополучно народжують дітей. Артеміда, так само, як Афіна, уявлялась греками як невинна діва (Партенос), і таке її визначення стало вживатися у Херсонесі найчастіше без самого імені богині. З написів відомо, що херсонесити присягались ім'ям Диви на вірність вітчизні й вірили, що у критичні моменти вона з'являється на допомогу місту (IOSPE I² № 343, 344, 355, 401). Зображення богині в різних видах карбували на херсонеських монетах з IV ст. до н. е. до присмерку античної доби⁹.

Головні міські свята на честь своєї верховної богині херсонесити називали Партеніями (IOSPE I² № 352), а її центральне святилище з храмом — Парфеноном. Найдавніше свідоцтво про цей храм міститься в почесному декреті історика Сіріска (IOSPE I² № 344); там записано, що кам'яну стелу з текстом постанови слід встановити у передпокої храму Партенос. Однак перший херсонеський храм Артеміди з епіклезією Партенос з'явився раніше, мабуть, на межі V–IV ст. до н. е., тому з цього часу можна впевнено говорити про утвердження культу цієї богині як такої, що очолювала пантеон міста¹⁰. Не випадково зображенням її профілю прикрашені перші випуски місцевих монет, що датуються 390–380-ми роками до н. е.¹¹

Херсонеський Парфенон, що, можливо, неодноразово перебудовувався, посідав центральне місце у місті протягом багатьох століть і був знищений у IV ст., коли сюди прибув єпископ Капітон з метою навернути місцеве населення у християнство¹². Враховуючи те, що Василій, Євгеній, Агафодор і Ельпідій, його попередники, котрі проповідували в Херсонесі, загинули від руки захисників язичництва¹³, Капітон приїхав у супроводі 500 солдат і з їхньою допомогою зламав опір прихильників верховної богині

міста, що намагались не допустити знищення її храму і статуй. У східній частині міста єпископові й супроводжуючим його особам для поселення була виділена територія від Малої агори «до місця, що називається Парфеноном». З цих слів Життя Капітона можна зробити висновок, що Парфеноном іменували не лише сам храм, а й священну ділянку, яка оточувала його. Щоправда, текст житія створений набагато пізніше подій, описаних у ньому¹⁴, і автор міг не зовсім ясно уявляти, про що йдеться. Досить сказати, що християнські письменники забули, що херсонеська Партенос була богинею жіночого роду, бо автори як докладного, так і скороченого тексту житія Капітона пишуть про бажання єпископа знищити храм *бога* Парфенія¹⁵.

У Житті Василя названа якась печера у місті, де праведник ховався від переслідувань язичників¹⁶. Напевне, йшлося про ту частину храму або підземного святилища на його території, що мало право асилії, тобто забезпечувало недоторканість людини, котра сховалась там¹⁷. Такою привілеگیєю володіло чимало античних святилищ. Наприклад, знаменитий храм Артеміди в Ефесі поширював асилію на значну територію, що оточувала його (Strab. XIV, 1, 23), а в IV ст. до н. е. у святилищі Афіни в Тегеї знайшов прихисток спартанський цар і прожив там до смерті, тому що на батьківщині його звинуватили в причетності до вбивства полководця Лісандра і загрожували стратою (Plut. Lys. 30). Можна припустити, що херсонеська печера була приміщенням, вирубанним у скелі, і складала, можливо, найдавнішу частину святилища Артеміди Партенос. Одна з подібних «печер», що явно служила підземним храмом, знайдена при розкопках Херсонеса¹⁸.

За велінням єпископа Капітона збудували печі, в яких згоріли мармурові деталі й скульптура храму верховної херсонеської богині, а вапно, одержане з перепаленого мармуру, пішло на будівництво храму в ім'я апостола Петра, спорудженого на місці античного Парфенона. Якщо вірити житію Капітона, ці події сталися у першій половині 325 р.¹⁹, завдяки чому маємо унікальну для Північного Причорномор'я можливість встановити кінцеву дату існування головного античного святилища Херсонеса. Археологам не пощастило знайти залишки згаданих античного і християн-

ського храмів. Можливо, херсонеський Парфенон стояв на місці, де тепер височіє Володимирський собор²⁰.

Разом з Парфеноном загинули також мармурові й бронзові статуї Артеміди та інших язичницьких богів, що прикрашали священну дільницю навколо храму. Існування таких скульптур в Херсонесі засвідчене виявленими при розкопках постаментами для бронзових статуй і фрагментами мармурових скульптур²¹. З напису на одному з постаментів можна з певністю дізнатись, що кращі скульптури херсонесити замовляли відомим майстрам з інших міст. Такою була велика бронзова статуя Афіни Рятівниці, виконана афінянином Полікратом у IV ст. до н. е.²²

Зображення на херсонеських монетах та ювелірних виробах дають уявлення про три скульптури верховної богині міста, що стояли в її храмі або біля нього. Нагадаємо, що, наприклад, на афінському Акрополі знаходилось кілька статуй Афіни. Одна стояла у головному приміщенні Парфенона, а недалеко від неї — Афіна Лемнія, Афіна Гігієя і величезна Афіна Промахос; вістря її списа і гребінь шолома було видно мореплавцям здалеку, ще від мису Суніон (Paus. I, 28, 2). Ці статуї, виконані в V ст. до н. е., багато років прикрашали Парфенон і його найближчі околиці, про що відомо з їхніх описів у Павсанія, Елія Аристиди й Гімерія²³.

Те ж саме було і в Херсонесі. Про вигляд статуй верховної богині можна судити за зображеннями на місцевих монетах, а також на деяких творах місцевого прикладного мистецтва²⁴. В кінці IV ст. до н. е. херсонесити поставили скульптуру Артеміди, що заколює лань²⁵. Ця динамічна й досить складна композиція, мабуть, була виконана за замовленням якимось запрошеним з іншого міста досвідченим скульптором. Статуя, що багато разів зображувалась на монетах елліністичного і римського часу²⁶, свідчить про тривале існування скульптури. Вона ілюструє епітети Артеміди, що неодноразово зустрічаються у грецьких поетів: «та, що полює на лань» (ἐλαφεβόλος — Hom. Hymn. XXVII, 2; Callim. Hymn. III, 41; Soph. Tro. 212) або «та, що вбиває лань» (ἐλαφοκτόνος — Eur. Iph. Taur. 1113). На межі III–II ст. до н. е. скульптор пергамської школи виконав для Херсонеса зображення богині у баштовій короні. Партенос була представлена в момент, коли після розбігу

вона зупиняється, щоб кинути дротик. Ця скульптура відтворена на низці монет, золотих бляшках і медальйоні римського часу²⁷. Найпізніші зображення обох названих статуй на монетах відносяться до III ст. н. е., тому цілком можливо, що вони опинились у числі тих святинь, які захищали херсонесити від нападок християнських проповідників і які загинули при руйнуванні Парфенона за єпископа Капітона. Крім цих двох в елліністичну добу, можливо, також існувала скульптура богині, що сидить на троні й зображена на монетах III ст. до н. е.²⁸

В античній літературі є також відомості про храм Артеміді в околицях Херсонеса. Найяскравіший його опис подано в трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді». Про нього також згадують Овідій і Страбон, а приводом до цього послужив міф про перебування в Тавриці Іфігенії, котра була жрицею Артеміді Таврополи.

У міфі розповідалось про те, як мікенський цар Агамемнон розгнівав Артемиду, убивши на полюванні її священну тварину лань і вихвалянням своїм мистецтвом стріляти з лука не гірше від богині. Військо під проводом Агамемнона, що зібралось в Авліді, не могло відправитися на кораблях на війну з Троєю, бо Артеміда не давала віяти попутному вітрові. Богиня погоджувалась змінити гнів на милість, якщо їй принесуть у жертву доньку Агамемнона Іфігенію. У найдавнішому варіанті міфу Іфігенія, певно, загинула на вогнищі, але потім він набув іншого завершення. В останній момент Артеміда замінила на багатті дівчину ланню, а Іфігенію перенесла до Таврики і зробила жрицею в своєму храмі, в якому таври здійснювали криваві жертвоприношення. Про цей жорстокий звичай таврських племен, що жили в сусідстві з Херсонесом, розповів сучасник Еврипіда Геродот у своїй «Історії» (IV, 103). Йому ж належить ототожнення жіночого божества таврів з Іфігенією.

Події, що сталися вже по закінченні Троянської війни, описані в трагедії «Іфігенія в Тавриді», вперше поставленій в афінському театрі в 414 р. до н. е. Дія відбувається в царстві таврів (що ніколи не існувало) перед храмом Артеміді. Сюди за велінням оракула Аполлона прибуває син Агамемнона і брат Іфігенії Орест разом із своїм другом Піладом. Орест переконаний, що його сестра загинула і, певна річ, не сподівався зустріти її біля храму,

звідки йому, за вказівкою оракула, належало викрасти священне зображення Артеміди, щоб привезти його до Еллади. Схоплені таврами Орест і Пілад приречені на смерть і мають бути принесені в жертву богині, а Іфігенія як жриця храму зобов'язана освятити жертвоприношення.

Із бесіди з полоненими вона випадково дізнається, що перед нею рідний брат, якого вона останнього разу бачила маленьким хлопчиком. Після того Іфігенія зважується допомогти викрасти кумир Артеміди й тікати на батьківщину разом з Орестом і Піладом. Втікачів наздоганяє цар таврів і прирікає на смерть, але богиня Афіна, котра раптово з'являється, звільняє полонених. Вона велить Оресту збудувати в Аттиці храм Артеміди, вмістити туди викрадений кумир, а Іфігенії — стати жрицею цієї богині, прозваної в пам'ять того, що сталося, Таврополою.

Міф, як належить твору цього жанру, існував у кількох різних варіантах, про що свідчать згадки античних авторів. Наприклад, у Мегарах розповідали, ніби Іфігенія закінчила своє життя в їхній державі, а не в Афінах (Paus. I, 43, 1). У Спарті, Аргосі, Лаодикеї і навіть у грецьких колоніях Південної Італії вважали, що викрадений з Тавріки кумир богині було привезено до місцевих храмів (Strab. V, 3, 12; XII, 2, 3, 7; Paus. III, 6, 17; Ovid. Met. XIV, 331; Lucan. III, 86)²⁹. У храмових легендах цих міст існували різні пояснення того, як туди доставили древню статую. Знайомий з кількома варіантами подібних легенд Павсаній віддає перевагу версії, яку він чув у Спарті, вважаючи її достовірнішою від афінської (Paus. III, 16, 7). Певні відмінності від сюжету в трагедії Еврипіда існують у переказі міфу в Овідія (Ер. III, 2, 49–50).

В Аттиці дійсно існував храм Артеміди Таврополи. Там показували могилу Іфігенії і розповідали храмову легенду, на сюжет якої написана трагедія Еврипіда. Описаний же трагіком храм в Тавріці, біля якого розгортались події п'єси, є продуктом творчої фантазії поета³⁰, хоча багатьом дослідникам хотілось думати, ніби Еврипід мав на увазі храм, що реально існував у його час поблизу Херсонеса на території Георгіївського монастиря або на Херсонеському мисі³¹. Але там археологи не знайшли жодних залишків античних святилищ³², докладний же аналіз тексту трагедії також

не виявив яких би там не було рис будови, що існувала в часи Еврипіда. Разом з тим, в уяві драматурга храм Артеміди в Тавриці мав цілком конкретний вигляд. У діалозі Ореста й Пілада, котрі думали про те, як добути дерев'яний кумир Артеміди, що стояв у храмі, можна вирізнити окремі риси його зовнішнього вигляду.

Будова оточена високими стінами, до неї потрібно підніматися сходами (вірші 96, 97), двері зачинені на мідні засуви (вірш 99), фриз прикрашено тригліфами, між якими є незаповнений простір, через нього друзі збирались проникнути всередину (вірш 112). У пісні хору трагедії згадуються колони і карнизи храму, оздоблені золотом (вірші 127, 128). Таким чином, не дивлячись на приналежність святилища напівдикому племені таврів, поет зображує його як суто грецьку споруду, при тому не сучасної для нього архітектури, а архаїчної доби. Лише в той час у зовнішньому оздобленні храму застосовували золото і залишали незаповненими проміжки між тригліфами — торцями дерев'яних балок перекриття стелі³³. Розташовані над колонадою, вони склали ритмічний ряд, і для краси на кожному торці робили три повздовжні насічки, від яких виникла назва тригліфів. Коли з кінця VI ст. до н. е. греки почали будувати кам'яні храми, що поступово витіснили дерев'яні, тригліфи втратили свою конструктивну роль і перетворились на декоративну прикрасу. Простір між ними заповнювали плитами, що називались метопами, які найчастіше прикрашали рельєфами. Чудовий приклад такого декору бачимо на афінському Парфеноні, збудованому за життя Еврипіда.

Описану трагіком будівлю не могли звести ні таври, що не мали грецьких будівельних навичок, ні херсонесити, котрі почали будувати більш-менш великі храми у класичну добу, коли панував вже інший архітектурний стиль. Герої трагедії «Іфігенія в Тавриді» — діти Агамемнона, ватажка греків у Троянській війні, яку античні автори відносили до XIII–XII ст. до н. е. Тому Еврипід представив таврійський храм Артеміди у вигляді тих старовинних храмів, які він сам бачив у Елладі. Може бути, древній храм Аполлона в Дельфах, докладно описаний драматургом у трагедії «Іон», справив певний вплив на зображення ним храму в далекій, майже казковій Тавриці. Згадка таврійського храму Овідієм також

Рис. 1. Іфігенія, Орест і Пілад, що втікають із Таврійського храму. Кампанська амфора IV ст. до н. е.

має суто літературне походження. Поет створює образ монументальної споруди, що, на відміну від опису Еврипіда, майже не має конкретних рис (Ер. III, 2, 49–50).

Храм Артеміді на краю землі в далекій для більшості греків, майже казковій Тавриці існував в уяві не лише письменників. Його неодноразово зображували античні художники, для яких міфи правили за невичерпне джерело сюжетів їхніх творів. Такими є, наприклад, малюнки на трьох вазах, виконаних художниками в Південній Італії в IV ст. до н. е., що зберігаються в Ермітажі й Музеї образотворчих мистецтв. Сюжет їх розписів, можливо, натхненний не лише віршами Еврипіда, якими тоді захоплювались сучасники вазописців³⁴, а й місцевими храмовими легендами, коротко згаданими Страбоном (Strab. V, 3, 12; XII, 2, 3, 7).

На ермітажній амфорі намальовано храм з розкритими дверима, звідки вибігають Орест, Пілад та Іфігенія, що тримає кумир Артеміді. Фасад храму має іонійські колони й дорійський антаблемент, на якому білі тригліфи чергуються з чорними метопами, прикрашеними фігурами, що виділені червоною фарбою (рис. 1). Таким чином, на відміну від опису Еврипіда, котрий вказав на пустоти між тригліфами, вазописець зобразив метопи з рельєфами, як було прийнято на сучасних йому будинках.

Іфігенія, котра стоїть у храмі, знаходиться в центрі композиції на ермітажному великому кратері (рис. 2). Вона схилила голову в бік Пілада, що наближається до неї, ліворуч від якого стоїть Орест, що сперся на чашу з водою. Храм представлено у вигляді умовної будови з іонійськими колонами. Як головна жриця храму

і його хранителька Іфігенія тримає в руках ключ, про що згадувалось у трагедії Еврипіда (вірш 131). За Іфігенію височіє статуя Артеміди, представленої в русі: голова звернена ліворуч, центр ваги зміщений на одну ногу, а інша спирається на носок.

Вазописець зобразив якусь сучасну йому скульптуру, невеликі ж древні дерев'яні кумири (яким Еврипід уявляв статую Артеміди) мали вигляд застиглих постатей з опущеними вздовж тулуба руками. Таку фігуру біля Іфігенії бачимо на кратері з Музею образотворчих мистецтв. Храм тут майже ідентичний зображеному на нещодавно описаному кратері. З одного боку до храму наближається Орест, а з іншого сидить Артеміда, котра розмовляє з своїм братом Аполлоном. Боги присутні в даному разі як покровителі героїв міфу: Артеміда — Іфігенії, Аполлон — Ореста (рис. 3).

Таким чином, храм Артеміди в Тавриці в античному зображувальному мистецтві, так само, як в літературі, не відбиває вигляду якоїсь реальної споруди в Криму. Кумир на кратері з Музею образотворчих мистецтв дає загальну уяву про древні дерев'яні статуї, про які згадують Еврипід і Страбон.

Все сказане не означає, що ми ставимо під сумнів впевненість більшості греків у існуванні древнього храму Артеміди на

Рис. 2. Іфігенія в храмі Артеміди. Апулійський кратер. IV ст. до н. е.

Рис. 3. Іфігенія в храмі Артеміди. Кампанський кратер. IV ст. до н. е.

землі таврів. Еврипід, його глядачі й читачі, а також античні художники, що ілюстрували міф про Іфігенію, зрозуміла річ, були переконані в реальності такого святилища й наділяли його тим виглядом, який підказувала їхня уява.

У світлі мовленого, здається можна зрозуміти відповідну частину розповіді Страбона про храми в Тавриці (Strab. VII, 4; С. 208). Оскільки його свідчення викликає неоднозначне розуміння, наводимо грецький текст і переклади, запропоновані різними дослідниками:

ἐν ἧ (χερρονήσῳ) τὸ τῆς Παρθένου ἱερόν, δαίμονός τινος, ἧς ἑπώνυμος καὶ ἡ ἄκρα πρὸ τῆς πόλεως ἐστὶν ἐν σταδίοις ἑκατόν, καλουμένη Παρθένιον, ἔχον νεῶν τῆς δαίμονος καὶ ξόανον.

При неупередженому читанні «Географії» Страбона це речення не викликає сумнівів і труднощів при перекладі. Ось як воно читається у виконаному Г. А. Стратановським повному російському перекладі всієї праці географа³⁵: «В городе есть святилище Девы (какого-то божества). В ста стадиях перед городом находится мыс, названный по имени этого божества Парфением с храмом божества и его статуей»³⁶. Щоб уникнути підрядного речення з дієприкметниковим зворотом, що зробило б важким російський переклад, перекладач розділив текст Страбона на два речення. Схожі за змістом і граматичною побудовою переклади існували у всіх вітчизняних і зарубіжних виданнях, аж поки В. В. Латишев не піддав сумніву їх правильність³⁷.

Адже виходить, що Страбон пише про два храми: один у місті, названий святилищем, й інший на мисі Партеній, в якому знаходиться дерев'яна скульптура — ζόων. Справедливо сумніваючись в існуванні другого храму, Латишев думав, що в достовірному географічному описі узбережжя Криму, яким було використане Страбоном джерело, могло йтися лише про реально існуючий в Херсонесі храм. Тому він запропонував складніше, але таке, що не суперечить правилам грецької мови, тлумачення тексту, а саме — віднести дієприкметник ἔχων не до найближчих слів «мис Парфеній», а до віддаленого від нього на початку фрази херсонеського святилища (ἱερόν), слова ж між ними вчений вважав вставним реченням. Дослідникові вдалося знайти у Страбона кілька випадків, що підтверджують таку можливість тлумачення тексту. Однак у наведених ним прикладах дієприкметник відділявся максимум чотирма вводними словами, а не тринадцятьма, як у тексті про Херсонес. Тому нам здається переконливою критика С. О. Жебельова, що скептично поставився до можливості таким чином інтерпретувати повідомлення Страбона³⁸.

В. В. Латишев не став вводити до російського перекладу громіздке вступне речення, а розділив фразу Страбона на дві: «В этом городе есть святилище Девы, какой-то богини, имя которой носит и находящийся перед городом на расстоянии ста стадий мыс, называемый Парфением, (то есть Девиным). В святилище находится храм богини и ксоанон»³⁹. Оскільки цей переклад відповідав свідченням епіграфіки й археологічних розкопок, він вважався вірним більшістю вітчизняних дослідників, у тому числі й автором цієї статті⁴⁰.

Нещодавно Г. С. Русяєва зважилась виправити попередні переклади, мабуть, не здаючи собі справу з того, наскільки важко змагатися у розумінні грецького тексту з такими знавцями древніх мов, як Латишев, Жебельов та ін. На її думку, «ни один перевод не является буквальным, так как в них введены те или иные связующие слова. Страбонова справка короче и звучит несколько иначе: «В нем (то есть в Херсонесе) — святилище Партенос, какого-то божества, имя которого носит и мыс перед городом в ста стадиях, называемый Парфением, имеет храм божества и ксоанон»⁴¹.

Напевне, цей переклад просто складений із запропонованих раніше. Таке враження створюється тому, що Г. С. Русяєва не на-

водить грецького тексту й не обґрунтовує свого його розуміння. В її, згідно заяви автора, буквальному перекладі з'явилося відсутнє у Страбона дієслово «носити» і пропало дієслово «є», та головне, без жодних пояснень дієприкметник $\acute{\epsilon}\chi\omicron\nu$ зроблений чомусь особовою формою дієслова. Адже від розуміння того, куди слід віднести цей дієприкметник, залежить смисл речення, тому необхідно було обґрунтувати, чому дієприкметниковий зворот перетворений на самостійне речення, а це зробити дуже важко, якщо з повагою й розумінням поставитись до тексту древнього автора.

Так само, не звертаючись до грецьких оригіналів Житій херсонських єпископів, Г. С. Русяєва твердить, ніби там під словами «ідол Партенос» розуміється древня дерев'яна статуя (ксоан) херсонської богині⁴². По-перше, слово $\epsilon\acute{\iota}\delta\omega\lambda\omicron\nu$ (зображення) греки могли віднести до будь-якої статуї, бо воно не мало такого смислу, як руське ідол; по-друге, в одному з кращих рукописів Житія Капітона в даному випадку використано слова бог ($\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$)⁴³. Тому якщо в якійсь редакції чи старому перекладі йдеться про ідола, то варто пам'ятати, що з часів Нового Завіту це слово застосовувалося до язичницьких богів, так що тут не йдеться про статую. Крім того, у грецьких текстах мовиться про руйнування храму Партенос, а не про перетворення його на християнську молитовню, як гадає Русяєва. Так само ні на чому не ґрунтується її твердження, ніби у Херсонесі найменування Парфенон «появилось в період преследования христианами почитателей Партенос», при цьому є посилення лише на згадку про печеру Парфенон і не враховані інші відомості про місцезнаходження Парфенона в Житії Капітона⁴⁴.

Ми так докладно спинились на критиці низки положень у монографіях Русяєвої через те, що вона вважається авторитетним спеціалістом у галузі античної археології та історії релігії Північного Причорномор'я. Тому, за нашими спостереженнями, її переклад і посилення на древніх письменників уже переходять до праць археологів, більшість яких, не знаючи древніх мов, не можуть критично поставитись до перелічених відомостей про минуле Херсонеса.

Та повернемося до повідомлення Страбона. Як нам здається, варто зупинитись на більш простому і граматично ясному розумінні тексту, що цікавить нас, — як повістуючого про два храми.

Розглядаючи ту чи іншу частину «Географії», необхідно спиратися на спостереження М. І. Ростовцева, висловлене ним при аналізі розділів, присвячених Боспорові. Дослідник довів, що Страбон звичайно не переробляв повідомлень своїх джерел, а просто скорочував їх⁴⁵. Так сталося і в даному випадку, хоча уявляється можливим, що контамінація відомостей сталася вже в його джерелі. Крім констатації факту наявності храму в Херсонесі і назви мису Парфеній все інше відноситься до різних варіантів міфу про Іфігенію, жрицю храму Артеміди в країні таврів. Цей міф в усній і писемній традиції був досить поширений у часи Страбона, про що свідчать вірші його сучасника Овідія.

В одному з «Листів із Понта» (Ш, 2, 44–47) поет розповів добре відомий, за його словами, міф про дружбу Ореста і Пілада. Обидва вони хотіли пожертвувати життям замість друга, коли слід було вибрати, кого з них принести у жертву жорстокій Діані. Сюжет є доволі близьким до повіданого Еврипідом, але у віршах Овідія існують відмінності, набуті міфом протягом століть. Так, варвари, що живуть у Тавриці, іменуються то скіфами, то таврами, і така розбіжність дефініцій була характерною для римського часу. Є відмінності й в зображенні храму. Він також має грецький вигляд, але описаний більш узагальнено у вигляді будови з могутніми колонами, до яких ведуть сорок сходинок. Це створює враження великої споруди, а підвищення з фольклорним числом сорок нагадує уявлення про святилище таврів, розташоване на стрімкій скелі, що йде від часів Геродота.

У слововживанні Страбона можна виділити традицію опису південно-західної Таврики та її населення, що бере початок у V ст. й відома нині за творами Геродота і Еврипіда. Географ називає верховну богиню Херсонеса «певним божеством» (δαίμων τις) і явно не співвідносить з Артемідією епіклезу Партенос, яку він, безумовно, знав, як кожна освічена людина. Це нагадує, що словом Діва Геродот визначив жіноче божество таврів, про розбійницькі напади яких Страбон говорить у наступному реченні. Далі в храмі за межами Херсонеса згадане існування ксоана. Це повідомлення або йде від міфу про викрадення такої скульптури з таврійського храму, про що оповідалось у трагедії Еврипіда і згаданих вище різноманітних храмових легендах, або з уявлення про древній міфіч-

ний храм, в якому відповідно повинно було знаходитись старовинне зображення богині, а такими в еллінів були древні примітивні дерев'яні статуї (ксоани). Певна відстань у сто стадіїв від Херсонеса до замиського храму, на перший погляд, вказує на реальну будову. Та, швидше від усього, кругле число прийшло до писемного джерела з усного переказу, в яких подібні цифри вказують лише на значну відстань, додаючи достовірності міфологічним оповідям⁴⁶.

Моєму припущенню щодо походження відомостей Страбона не суперечить та обставина, що географ у цьому місці не посилається на міф про Іфігенію, хоча такі асоціації звичайно виникали у багатьох письменників. Наприклад, у Периплі Псевдо-Скімна в частині з описом конкретних географічних пунктів на північному узбережжі Понта після слів про місцезнаходження Херсонеса автор вважав за потрібне нагадати, що «в це місце Тавріки, як кажуть декотрі, колись прибула Іфігенія з Авліди» (вірші 829–831). Відсутність подібного посилання у Страбона можна пояснити традицією, що йде з давнини, вирізняти в міфі реальні свідчення й відділяти їх від вигаданих, що спостерігається вже у Геродота. Існування ж якогось древнього храму в Тавриці в очах еллінів не піддавалось сумніву: адже саме звідти був привезений ксоан Артеміді, за істинне право володіння яким сперечалось багато грецьких святилищ.

Таким чином, текст Страбона належить розуміти без особливих обмовок щодо незвичного синтаксису речення; з належним коментарем він набуває пояснення в контексті порівняння з іншими повідомленнями античних авторів на цю тему.

Заперечуючи реальність храму, згаданого географом поза стінами Херсонеса, ми не відкидаємо припущення про те, що херсонесити могли мати якесь замиське святилище своєї богині⁴⁷. Однак якщо воно й існувало, то не відбилось у вцілілих творах древніх письменників, котрих цікавив лише міфічний храм Артеміді Таврополи і пов'язаний із ним міф про Іфігенію в Тавриді.

Отже, на відміну від головних храмів інших держав Північного Причорномор'я, про які нічого не сказано в античній літературі, херсонеський кілька разів згадується у древніх письменників. Так сталося не тому, що святилище було чимось особливим знамените в еллінському світі, а внаслідок того, що в околицях Херсонеса

локалізували міфічний храм Артеміді з широко відомого міфу про Іфігенію. У пізніші ж джерела, що відносяться вже до середньовіччя, херсонеський Парфенон потрапив лише через те, що в Херсонесі проповідували причислені до лику святих християнські єпископи.

Підводячи підсумки дослідженню письмових і епіграфічних джерел, можна дійти таких висновків. Головний херсонеський храм, присвячений Артеміді в іпостасі Партенос, називався Парфеноном, і подібне найменування для храму Артеміді не було єдиним в античному світі. Можливо, назва відносилась не лише до храму, а й до оточуючої його священної території, де стояв вівтар головної богині міста та її статуї. Деякі з них зображені на місцевих монетах. Відомості ж про древній Ксоан відносяться не до реальної храмової скульптури, а до міфологічного сюжету про викрадення кумира Артеміді. Можна припустити, що всередині храму стояла одна із статуй, зображених на монетах. Притвор храму, вірніше, простір перед ним (адже слово «пронанос» з декрету Сіріска можна зрозуміти в обох цих сенсах) служило місцем, де херсонесити виставляли стели з почесними декретами. Під час державного свята Парфенії урочиста процесія завершувалась біля цього храму — біля вівтаря, на якому приносились жертви.

У Північному Причорномор'ї лише про цей храм відомо, що він, подібно до ряду інших в різних грецьких містах, володів правом асилії, тобто надавав недоторканість тим, хто шукав у ньому прихистку. У храмі зберігалась місцева хроніка із записами різних подій і чудес, пов'язаних з явленнями богині та її допомогою державі, про що відомо з лапідарних написів (IOSPE I² № 344, 352). Матеріали хроніки були літературно оброблені у творі місцевого історика Сіріска, і не випадково почесний декрет на його честь стояв біля храму богині⁴⁸. Херсонеський Парфенон існував з межі V–IV ст. до н. е. аж до 325 р. н. е., тобто близько восьмисот років.

---

¹ Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. — Л., 1961. — С. 116.

² Інші згадки про Парфенон в античній літературі відносяться вже до римського часу: Strab. IX, 1, 16; Paus. I, 24; VIII, 41, 9; Plut. Pericl. XIII, 6 та ін.

³ Толстой И. И. Остров белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг., 1918; Der kleine Pauly. Lexicon der Antike. — Stuttgart, 1964. — s. v. Parthenos.

- ⁴Толстой И. И. Указ. соч. — С. 147; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1973. — С. 76.
- ⁵Жебелев С. А. Парфенон в «Парфеноне» // Вестник древней истории. 1939. — С. 47.
- ⁶Русяева А. С., Русяева М. В. Верховная богиня античной Таврики. — Киев, 1999. — С. 75, 90.
- ⁷Ця назва храму збереглась у написі на його черепиці, що датується останньою чвертю VI ст. до н. е. (Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 33).
- ⁸Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997. — М., 1999. — С. 91–129. См. также свод научной литературы по этому вопросу в статье: Лапина О. В. Херсонесская Партенос. Историографический аспект // Акра. — Нижний Новгород, 2002. — С. 70–86.
- ⁹Свод литературы по этой теме и ссылки на публикации многочисленных херсонесских монет см. в главе «Культ богини Девы по данным нумизматики» в кн.: Бондаренко М. Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003. — С. 32–42.
- ¹⁰Там же. — С. 32.
- ¹¹Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977. — № 1–7.
- ¹²Латышев В. В. Жития св. епископов Херсонеских. Исследование и тексты // Записки Императорской Академии наук по Историко-филологическому отделению. — Т. 8. — № 3. — СПб., 1906. — С. 41.
- ¹³Там же. — С. 58.
- ¹⁴Там же. — С. 14. На думку В. В. Латышева, перша редакція Житія Капітона складена не раніше кінця V ст.
- ¹⁵Там же. — С. 80; пор. також стор. 20–21.
- ¹⁶Там же. — С. 59.
- ¹⁷Думка щодо права асилії в «печері Парфенон» уперше висловлена В. В. Латышевим (Указ. соч. — С. 53).
- ¹⁸Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — С. 566–567.
- ¹⁹Латышев В. В. Указ. соч. — С. 41.
- ²⁰Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I в. до н. э. — Киев, 2005. — С. 402.
- ²¹Там же. — С. 490–504.
- ²²Соломоник Э. И. О культе Афины в Херсонесе в IV–III вв. до н. э. // Античная и средневековая идеология. — Свердловск, 1984. — С. 10–11.
- ²³Колобова К. М. Указ. соч. — С. 124–136, 174–176, 180.
- ²⁴Зограф А. Н. Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики // ИРАИМК. — 1922. — Т. 2. — С. 336–360; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977. — С. 26; Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч. — С. 117–124, 149; Бондаренко М. Е. Указ. соч. — С. 38–39.
- ²⁵Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — С. 26.
- ²⁶Там же. — № 77–81, 88–92, 133–137, 191, 200, 201, 258–260, 270–272, 280–282, 285, 292–294.

- ²⁷ Зограф А. Н. Указ. соч. — С. 355–356; Русява А. С., Русява М. В. Указ. соч. — С. 149.
- ²⁸ Русява А. С., Русява М. В. Указ. соч. — С. 117.
- ²⁹ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Петроград, 1918. — С. 127, 128.
- ³⁰ Скржинская М. В. Реальные и вымышленные черты Северного Причерноморья в трагедии Еврипида «Ифигения в Тавриде» // Древнейшие государства на территории СССР. 1986. — М., 1988. — С. 179–181.
- ³¹ Бабинов. Ю. А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972. — С. 29; Пичикян И. Р. Ордерная архитектура Северного Причерноморья VI–V вв. до н. э. // Вестник древней истории. — 1975. — № 1. — С. 118–119; Trell B. F Numismatic Solution of Two Problems in Euripides // The Numismatic Chronicle. — London, 1964. — Vol. 4. — P. 96.
- ³² Зубарь В. М. Партенос — верховная богиня Херсонеса // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — № 12. — Запоріжжя, 2005. — С. 209.
- ³³ Зубов В. П., Петровский Ф. А. Архитектура античного мира. — М., 1940. — С. 287, 288.
- ³⁴ Про популярність п'єс Еврипида в Південній Італії в той час йдеться в біографії Нікія у Плутарха (розд. 28).
- ³⁵ Перекладів Страбона на українську мову не існує.
- ³⁶ Страбон. География в 17 книгах / Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского. — Л., 1964. — С. 282.
- ³⁷ Латышев В. В. Заметки о географии побережий Черного моря // Повткіа. — СПб., 1909. — С. 133–136.
- ³⁸ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953. — С. 239.
- ³⁹ Переклад, обґрунтований у згаданій статті, В. В. Латышев включив до своєї книги, досі необхідної кожному історичу Північного Причорномор'я: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. 1. — СПб., 1893. — С. 123.
- ⁴⁰ Див. зведення думок з цього питання у кн.: Бондаренко М. Е. Указ. соч. — С. 26.
- ⁴¹ Русяева А. С., Русяева М. В. Верховная богиня Таврики. — Киев, 1999. — С. 78; Русяева А. С. Религия Понтийских эллинов в античную эпоху. — Киев, 2005. — С. 263.
- ⁴² Русяева А. С., Русяева М. В. Верховная богиня Таврики... — С. 79, 90; Русяева А. С. Религия Понтийских эллинов... — С. 263.
- ⁴³ Латышев В. В. Жития... — С. 21.
- ⁴⁴ Див. примітку 43.
- ⁴⁵ Ростовцев М. И. Страбон как источник для истории Боспора // Сборник в честь В. П. Бузескула. — Харьков, 1913. — С. 370.
- ⁴⁶ Див. подібні фольклорні числа у Геродота, що наводяться ним поряд із достовірними вимірами відстаней: Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в Скифском рассказе Геродота // Вестник древней истории. — 1989. — № 4. — С. 79–91.
- ⁴⁷ Таку можливість розглянув В. М. Зубарь: Указ. соч. — С. 207–209.
- ⁴⁸ Ростовцев М. И. Сирик — историк Херсонеса // Журнал Министерства Народного просвещения. — 1915. — Апрель. — С. 155.